

ЭНАНТЫЯСЕМІЯ (з кнігі “Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў”).

Аб энантыясеміі як здольнасці слова мець супрацьлеглыя антанімічныя значэнні ўпершыню ў мовазнаўстве было заяўлена яшчэ ў 1884 г. у працы В.Шэрцля, дзе аўтар спрабаваў выявіць прычыны яе ўзнікнення [*Шэрцль*]. Аднак да нашага часу гэта з’ява з’яўляецца маладаследаванай. Не зусім акрэсленым застаецца і пытанне аб суадносінах энантыясеміі з сумежнымі лексічнымі з’явамі — полісеміяй, аманіміяй, атаніміяй. Адны даследчыкі лічаць энантыясемію прыватным выпадкам аманіміі, другія — разнавіднасцю антаніміі, а іншыя — складанай з’явай, маючай адначасова прыметы полісеміі, аманіміі і антаніміі [*Вінаградаў*⁶⁰; *Прохарова*⁶¹; *Новікаў*,^{73, 82}; *Сокалаў*^{80-1,80-2}; *Бацэвіч*^{84, 87}; *Смірнова*, 11-12; *Бяссонава*, 29-31; *Клімава*, 4-5; *Лексікалогія*, 282-287; *Баханькоў*, 51]. На нашу думку, энантыясемія, пацвярджаючы цесную сувязь паміж семантычнымі катэгорыямі полісеміі і антаніміі, з’яўляецца прыватным выпадкам многазначнасці. Палярызацыя энантыясемічных ЛСВ не парушае тоеснасці і адзінства слова, бо кожны з ЛСВ характарызуецца як дыферэнцыяльнымі, так і агульнымі семантычнымі прыметамі, што з’яўляецца асновай для іх адначасовага суіснавання і супрацьпастаўлення. Праяўленне энантыясемічных адносін у межах адзінага сінхроннага зрэзу і цесная сэнсавая сувязь паміж асобнымі інгрэдыентамі дазваляе кваліфікаваць такія структуры як полісемантычныя, а не аманімічныя (у дадзеным выпадку мы прытрымліваемся найбольш распаўсюджанага ў лінгвістычнай літаратуры крытэрыя, згодна якому словы, што маюць агульныя семантычныя кампаненты, не могуць з’яўляцца амонімамі [гл.: *Старычонок*⁹¹, 3-6]).

Энантыясемія ў большасці выпадкаў назіраецца ў вытворных дзеясловах, значэнне супрацьлегласці ў якія ўносіцца шырокай і абагульненай семантыкай прэфіксаў. Так, прэфікс *за-* спрыяе ўтварэнню дзеяслоўных процілегласцей тыпу “пачатак дзеяння (працэсу) — яго канчатковы вынік” (*заараць, закіпець, засеяць, зацэрушыць, зашнураваць*), “пачатак дзеяння (працэсу) — праяўленне яго ў даволі вялікай ступені (амаль да максімуму)” (*запець, зайграць, заездзіць, затузаць, затрэсі, заляпаць, запырскаць, задыміць, засмылець*). Марфемна залежная энантыясемія ўласціва і дзеясловам з прэфіксамі *ад-, аб-, вы-, пра-, над-* (*аджыць, адгуляць, аддзяжурываць, аб’ехаць, абляцець, выгараць, прагледзець, надрабіць*) [гл. больш падрабязна: *Старычонок*⁸⁴].

Энантыясемічны характар ЛСВ у многім залежыць ад умоў гістарычнага развіцця слова. Адною з прычын развіцця энантыясеміі з’яўляецца недастатковая дыферэнцыяцыя, неразмежаванасць, неакрэсленасць старажытных каранёў [*Шэрцль*, 3], семантыка якіх, дзякуючы пэўным сэнсавым і словаўтваральным сродкам, з цягам часу дапускае не толькі канкрэтызацыю і дэталізацыю ЛСВ, але і іх супрацьлегласць. Культурна-гістарычнымі прычынамі абумоўлена ўзнікненне энантыясеміі ў *чэрык., касц. адка/з* ‘адказ — адмаўленне, адмова’ (*Бяльк.*), *мсцісл. абме/р*

‘вымерванне, абмер — недамер, ашукванне ў меры’ (Бяльк.), тур. *кіпець* ‘кіпень, вар — вельмі вялікі мароз’ (ТС). літар. *пазыка* ‘грашовая аперацыя, калі сума грошай бярэцца ў доўг — выдача ў доўг грошай на пэўных умовах’, зэльв., лун., петр., лоеў. *балота* ‘багністае месца — асушаная зямля; сенажаць на сухім месцы’ (БДС; СП; Сцяц., I; ДСЛ).

Выдзяляецца дзве асноўныя разнавіднасці энантысеміі — намінатыўная і канататыўная. Намінатыўная энантысемія пераважае ў дзеясловах, аддзеяслоўных і адыменных назоўніках, процілегласць ЛСВ у якіх абумоўлена як спалучэннямі прэфіксаў і суфіксаў з утваральнымі асновамі, так і катэгарыяльнай семантыкай зыходных часцін мовы. Напрыклад: літар. *абход* ‘наведванне розных мясцін шляхам абходу — месца, якое пэўным чынам абходзіцца’, літар. *прагляд* ‘беглае прагляданне чаго-небудзь — поўны і ўсебаковы агляд, праверка чаго-небудзь’, літар. *вяртанне* ‘адданне ўзятага, пазычанага раней — атрыманне назад раней пазычанага, страчанага’, мсцісл. *варажэў* ‘варажбіт — той, каму варожаць’ (Юрч., I), мсцісл. *забарончык* ‘той, хто забараняе — абаронца, заступнік’ (Юрч., II).

У энантысемічных структурах намінатыўнага тыпу ЛСВ могуць развівацца ў кірунку пэўных прымет, памераў, размяшчэння ў прасторы, часавага вымярэння і інш. Напрыклад: а) “пэўная станоўчая якасць — адмоўная якасць”: літар. *бясьцэннасць* ‘тое, што характарызуецца высокай каштоўнасцю — тое, што страціла сваю вартасць, стала малакаштоўным’, літар. *дабро* ‘добрыя справы, учынкi — што-небудзь непатрэбнае, непрыгоднае’, літар. *ліхасць* ‘смеласць, храбрасць — нягода, няшчасце, ліхое здарэнне’, літар. *гонар* ‘павага, пашана, слава — фанабэрыстасць, пыха’, палес. *годына* ‘добрае надвор’е — дрэннае надвор’е’ (ЛП); б) “размяшчэнне знізу — размяшчэнне зверху”: мсцісл. *дно* ‘дно ў пасудзіне — круглая накрыўка (зверху) у драўлянай пасудзіне’ (Юрч., I), івац. *гуздзеў* ‘ніжняя частка снапа — верхняя частка ў веніку’ (НС), браг., ельск. *макушка* ‘верхавіна (дрэва) — ніжняя частка цыбулі’ (МСГ); в) “малы памер — вялікі памер”: круп., лях. *крошка* ‘маленькі кавалачак хлеба — вялікі кавалак чаго-небудзь’ (СП), палес. *плот* ‘вялікі плыт — нявялікі плыт’ (ЛП); г) “ранішні час — вячэрні час”: в.-дзв., наст. *зара* ‘ранішня зорка — вячэрняя зорка’ (СП).

Прычынай узнікнення канататыўнай энантысеміі звычайна з’яўляецца змена эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкі слова, што прыводзіць да пераўтварэння станоўчага арэола ці вобразна ў пеярэтыўны (адмоўны) і наадварот. Значны ўплыў на гэта аказвае стратыфікацыйная варыятыўнасць слова, абумоўленая ўзрастам, полам, адукацыяй, сацыяльным становішчам, прафесіяй чалавека [Панамарэнка, 105-107; Прохарава₆₁, 126-127], а таксама кантэкставае ўжыванне слова, спецыфічнасць яго інтанацыйных контураў [Баханькоў, 49], мэта выказвання і разнастайныя экстралінгвістычныя фактары. Пры гэтым неабходна ўлічваць розныя праяўленні канататыўнай энантысеміі. У адных выпадках усе ЛСВ з’яўляюцца прыналежнасцю літаратурнай мовы, дзе адзначаюцца паметамі “пагардлівае”, “іранічнае”,

“жартаўлівае”, “народна-паэтычнае”, у другіх — адзін з ЛСВ з’яўляецца узуальным, а іншыя выкарыстоўваюцца аказіянальна ці індывідуальна, у трэціх — усе ЛСВ з’яўляюцца дыялектнымі ці размоўнымі. Канататыўная супрацьлегласць ЛСВ у такіх выпадках знаходзіцца ў адпаведнасці з логікапрадметнай палярнасцю, характарам эмацыянальна-ацэначных адрозненняў базіснага і зыходнага ЛСВ. Большасць полісемантаў з канататыўнай энантыясеміяй ужываецца для проціпастаўлення ўнутраных якасцей чалавека, яго вонкавага выгляду, светапогляду, узросту і інш. Напрыклад: *літар. ваяка* ‘воін, баец, салдат — той, хто не апраўдвае звання воіна, байца’, *літар. галава* ‘чалавек вялікага розуму — нездагадлівы, някемлівы чалавек’, *літар. багач* ‘хто валодае вялікім багаццем — небагаты, бедны чалавек’, *літар. зубр* ‘буйны спецыяліст, уплывовая асоба у якой-небудзь галіне дзейнасці — той, хто ўпарта трымаецца сваіх адсталых поглядаў’, *літар. галубчык* ‘ласкавы зварот да хлопчыка, мужчыны — зварот з адценнем пагрозы, зларадства’, *літар. малойчык* ‘малады чалавек, хлопчык — чалавек амаральных паводзін, які заслугоўвае асуджэння’, *мёр. малёнак, малёначак, мальчуган* ‘маленькі хлопец — вялікі хлопец (не здольны да працы), які займаецца дзіцячымі забавамі’ (ЗНС), *бял. спец.* ‘спецыяліст, майстар — дзялок, жулік’ (Яўс.).

Энантыясемічнасць ЛСВ у некаторых выпадках абумоўлена і марфемнай будовай слова, рознымі суадносінамі вытворных ЛСВ з утваральнай адзінкай і суфіксамі, параўн. *пух.*, *раг. аўчар* ‘чалавек, які даглядае авечак — воўк, які пераважна нападае на авечак’ (СП), *клец. смялёц* ‘той, хто хваліцца сваёй смеласцю — баязлівец’ (НЛ), *літар. дабрадзеі* ‘той, хто робіць дабро, аказвае паслугу каму-небудзь — ліхадзей, зламыснік’, *мсцісл. варажэўка* ‘варажбітка — тая, якой варожаць’ (Юрч., I).

Палярызацыя значэнняў у структуры слова можа насіць больш складаны, умоўна-асацыятыўны характар. Так, у структуры полісемантаў *страмо́та* і *уда́ча* проціпастаўленне ажыццяўляецца ў накірунку “пэўная якасць — асоба, якой не ўласціва гэта якасць”. Параўн. *мсцісл. страмо́та* ‘сорам — бессаромны чалавек’ (Юрч., II), *чэрв. уда́ча* ‘удача — няўдачнік’ (Шат.). Безумоўна, на характар палярызацыі падобных ЛСВ значны ўплыў аказвае кантэкст, маўленчая сітуацыя, а таксама лексічныя і сінтаксічныя сувязі слова.